

CLASS - 8

Nagaland Heritage Studies

PHOM

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 8

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Grateful acknowledgement is given for permission to use photographs from 'Nagaland 1963-2013 fifty years on' by DIPR; photographs from AWO, ABCC, Steve Odyuo, as well as contribution of poems by Naga poets.

Nagaland Heritage Studies - CLASS-8

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworksTM NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

SHEEHONGSHAH

India Sorkar hommei nyiübüh shah meeishi lekkei nyingei nyuhen medkü kaüpjän nyupü kü shenshi Nagaland sorkar-i yao hangkovih yah-ei jen maanpü kahmüg vailangmao shahlhem longi nyupü kahmüg kü Hashih beü-i laophü lei nyiübüh shah mhanhen ahshiüng shongnyiü shei teihtü Education Department hommei school lei iehen laaitap ngaihen shing SCERT ami mongshang longpü kotü “NAGALAND HERITAGE STUDIES” shei mentü daoshu dhü dükpüle Naga amei vanglem dükhiliüng Mohitap, Yimpila, Bü-oo chongei leiyei yemmei dükpü, laaitapmü ngaiyei iehen, haa hommei mahdaihen nyupü yiangei tuhpü kei chongkahlen.

Pünyiüvaishi, jen Phom ami laophüle nyiübüh shah ne-mhan, meheyao lekpü neshiü vangbung longi nyu-ei dainyüke. Shah-ang ngaipü laaitap hapalei nyiangkuk jaa (new spelling pattern) Phom Laaiyuong Dükliüng Ghong hommei liünpü Spelling hapa Phom People Council-i mongei yahpü kü lahbhentü jennei hapa ielhem laaitap ngaiynyüpa. Kandok shah kü epükei nedükpü phiyü pheidaipü üng meibüpa, shah-ang jenni mehe dükkei dainya haa dao-aong leiyei dükshah.

Denjaa kü nyinghen mhanhen longi nyujao, mechem-ao laophüle Nyiübüh shah kü neken-i, haa deyakphong, shejao nyiangpü iepü kü longi mongshuohtuh. Hapa-i mon niüng üpa ang ha mih-i nyinghen. Menyih thahshi hakeipü laai dhü neshiü hadü hangkovihvaishi nedük, hanangkü lhem longi peihtük, betük aamtük ha mechemmao nyokkei neleikahlen.

Tohpüle hashidhü amphongi laophü nyiübüh shah mechem mhanhenshang niüng yongpü lashopshing dongvongpü vaikahen hadü mih-i niüng üpa ha nyinghen. Hapa laai iepü ambeü Kahvangi moihimante.

(T. IMDONG PHOM)

*Chairman
Phom Literature Board*

GOSHI NYUPÜ

	<i>Fah</i>
1. Moihiman	1
2. Naga Noknyiü	3
3. Kohima vehok	9
4. Jeihinaü dhü - Laangh, Shahnyiü hadü shennyiak	15
5. Naga kahmügei kanghpü daoshu	21
6. Jennei Hahying	26
7. Nyingnyoi Lem	31
8. Ongpa lei Shaüm	34
9. Vangdhüm, Yemya hadü Dhüm	38
10. A.Z Phizo lei Dükhiliüng kahshu	43

Moihiman

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Vaanyaaü jieüşhi ietuh.
2. Vaanyaaü kü veishi küphü nevaijü nyuhbü mü jaüteihen.
3. Vaanyaaü küpü shahmüg ji-am nyingtuh.
4. Nyiangkuk jaa hadü shahlhüng vaanyaaü küpü mhantuh.
5. Vaanyaaü küpü pheepü dhü kü lahtuh.

Niüng yangnyu nyupü kü ngei phopnyeih

Shinnyih hadü nyihjeih

Niüngi jennei shembüpa beü mü umshi nyupü nyinghen,

Niüngi mepa lem kü vaijoong:

Niüng mü loishi dungei, niünger küphü keiha

Hamü chemi shanglemeipü veishi;

Niüng shangpheilei, sheühpü hükkei;

Mongei, hiüngshangi pampükei;

Niüng phüangei, niüng kü sheühen nang;

Sheelei, lemhuhen nang;

Jaibüpa Kahvang,dungei jen kü pampü Shembüpa,

Nyihjeih niüngmü nyukahen.

Nyinghen shah: Hapayü phajapü Vaanyaaü hük hommei moihipan hadü sheühpü nyüke, Kahvang beülei umshi nyupü, Büpai dükpü daoshu dhü hayü küphü hükkei, jen kü veishi, sheü-ei lemhupü hük nyüke.

NYIANGKUK

1. Beü-um : Kaümmei lei nyupü.
 2. Monglongpü : Nenyiami nyupü
-

DÜKHEN

A. Eyei dükhen:

Hük chem hük chem yongei vaanyaaü vangmü hadü jieüshi ietuh. Laaivangh hanaü vangmü eshing kü nyuhbü i sheühei lem huhen

B. Shuohei nyupü shah-i shahlhüng liüngtuh:

1. Niüngmü loishi :
2. Niüng shangphei lei :
3. Niüng phüangei :
4. Niüng sheelei :
5. Düngei nyukahen :

C. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Mepa nangkü vaanyaaü nyiangbü-i phoppa?
2. Vaanyaaü nyiangbü-i beü taomü umpü Shembüpa shei epünang niüngi mehe nyinghüpa?
3. Vaanyaaü nyiangbü-i mepa nyiangkuk no-ei Kahvang düngei niüng mü nyüpeih shei ehüpa?
4. Tohpü shahlhüng nyi kü vaanyaaü nyiangbü-i benyiü lei vaanyaaü mehe deiüpa?
“Jaibüpa Kahvang, jen kü düngei pampü Shembüpa”
“Nyhjeih niüng mü nyukahen”

D. Küphü mü uotuh. Hük hi hük akü lebü lei moihipan danghühen shing jaüteituh.

E. “Ngelei yangnyu kü beü mü meeipü moihipan” hapa vaanyaaü shahlhüng 12-15 mongpü kei liüngtuh.

Naga Noknyiü

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem meishi lekkei ietuh.
2. Ielhem küpü shahkü shettei pheentü nyingtuh.
3. Shahmüg dhü nyuhbü hadü küphü dhü mü jaüteituh.
4. Naga aüm Bü-ngaashing hadü melleipü peipa ha lektuh.
5. Naga jatli dhü mellei nyunya hadü jum haanteiyei nyupü mükkeipü ha nyingtuh.
6. Banyüü kü Naga amei nokyiü pangthai, büyem vanglem nyuhijong nyingtuh.
7. Laophü jatli nang nyeinya nyinghen mongshuohei deihhen khetuh.
8. Shahjükaa nyingei shahlhüng liüngen.
9. Epü shahlhem jieüteipü shahshiüm ngaiyei nyiangtuh.
10. Laophü lei büyem leeteipü lebü kahdoknyiüle nyupüha shettei pheentuh.

India Kahmüg Pehe Heong hadü Myanmar Apsha Heshü kü shenteishi nyupü moidoi kü monglongpü hadü dao kheyi dükpü shennyiak liihilaa ghongkü Naga shei nyüknyeih. Pünyüüvaishi “Naga” shei epü shahjük hayü “Naka” labpü Thaong vüappü shennyiak shei Myanmarese amei shahmü epü nevaijü “Noga” shei Kahhaa shennyiak kü Assemese ami nyükpü shei enyüke.

Bü-ngaashing hadü Nyushing Jaipü Naga aümmü Apsha Heaong Asian kahmügeipü peipeih shei nyingnyüke. Hapa kü shenpü yimpila mechem veihenshang Naga aümmü

jieüteipü shennyiak ghong Asian kahmüg Apsha phi küpü Ifugaos hadü Igorots Philipians aüm, Dayaks hadü Kayans Borneo kahmüg hadü shao Battaks Sumatra moidoi küpü nyüke. Hapa leeteipü shongnyüüvaishi büm-hi-shao, deiaeyangshen, nyuhicong büyem vanglem daodüknangpü hükkei eenyüke. Naga ami yungei dangpü shook dhü longi nopükü veishuohjü denshem haanei kü yung namei nyupü yimpila nyüke.

Asian kahmüg Apsha phi küpü Naga aüm peelem lao lao yungyen kahshang longi hommei shah-ang nyupü shingei peiteke. Yimpila

nyiangbüdühü-i nyingpü lei Naga jatdhü nyushing jaipü bhaong lao lao (Migration) nyüke. Nyushing jaipü hommei büyem vanglem ko-ei jum melleipü peipa hajong nyingnyüke. Hepak daipümü chemi, nyushing jaa lei napükei jum-ao nyuhijong lhemphü yeiya-ei lütai. Sha-ang nyupü kahmüg mepa Apsha phi Nagaland State nyüpa jum peelem laolao kü mangpei sheekü üam-ao shennyiak nenyupü shinghük vaishi nyuteke, hapayü meshiük taaishinevai, Naga aüm shahlhem longi epü hadü büyem vanglem maani leeteishi nyupü nyingnyüke.

NAGA JATLI HAANPÜ:

Shuomshi nyushing jaipü Naga jatli Pehe- Heaong küpü kahmüg dhü lei longi hayshi nyupü jenni nyingnyüke. Hepak daipü müchemi, British sorkar hommei kahmüg longi yah-ei jumei vanglem pahngei tuhhen peipünang kü jummü vahaok vampeih. Vehok mangpü longi haokteke. Shejao, British aüm vahaok kü nahpülängpü vaipünang kü jum kü vongmü khanglangmao Naga aüm shiümmeishuppei tuhaok. Halangmao, hapa vahaok hommei Naga aüm monglongpü veshan üpa laophünying vanglem lemmei nyupa nyinghüteke.

Yopaih-i vanglem lem aokhen med kü British ami Indian sorkar phei müshi Naga nyupü kahmüg kahdok longi haantük. Hallei jenni nyinghen-ü Naga aüm haanei India lei aopü Myanmar lei. India lei Naga jatli nyupü Manipur, Nagaland, Arunachal Pradesh. Naga jatli haadhü, Sümi, Angami, Ao, Lotha, Sangtam, Konyak, Chakhesang, Yimkhiung, Zeliang, Phom, Khamniungan, Chang, Mao, Rengma, Pochury, Maram, Wanchu, Tangkul, Nocte, Heimi, Anal, Chiru, Para, Rongmei, Thangal haadhü nyüke.

Jenni shongnyiü nyinghen hayü, Naga

aüm Nagaland-ei mon nyupü nevai shejao chingyo state Manipur, Assam, Arunachal Pradesh hadü shao Bū-mei kahmüg Myanmar lei yao nyüke.

BÜYEM DAOHINANG:

Naga aüm kü moihimanpü hayü rong lhem longi nyupü shiümmei büyem ow-hi-ai nyüke. Naga jat ieyei ashak lhem longi ümpü büyem ow-hi-ai ha noknyiü kü mophimu. Ouvang shau hadü lebü nethe meeipü Ou dhü, meyla fa, shooklhem longi, yem mum mü haümpü shahnyiü, shaüptao fa, chü-hi-zük kü shih-ei moo-hi-tap hepak kü Naga ami yahnyüke.

Büyem kü Naga amei lah-hi-long-ü phong hi yaan nyüke. Sangtam, Pochury ami püülah/voonglah nonyüke. Yemhimaak-ei shaw yah-ei Inyiüshung hadü voongi yao a-ei nonyüke. Naga aüm kü püü lhachei liünghen dhindho nyüke, lannyangshaüm, Peeshaden, püü nükshong, laihaok haadhü keipü püüshem küpü ay-i ngaiyei düknyüke. Voong yah-ei yao hüang-hi-shaai, aaüm, shongkaok, yungchei haadhü keipü napü daolhem longi düknyüke.

NOKNYIÜ PANGHTHAI:

Naga aüm longi kheeyei bungyang

kaümmei vüangshapü daokü lhem laolao dükei nyunyüke. Shejoong, chingshulei lebü noknyiü panghthai kaüpjao neshiüpü nevai. Nyihniüng daovong dükei thaümtü yianiüng shennyiak dhü thaiyei yimpila eyei nyupü jong jaütei nyüke, Bū ashu vennei lokkei haiyei chemi mongongmongle nyunyeih.

PANG:

Shem neyempü paha dhü thaishing nenvaijü Pang hakü longi büyem shongnyiü shei nonyeih, Chingshulei,

Pang vangle mepa Naga noknyiü kü shongnyiü dükhiliüng Shem neyempü nethee dhü hadü jat hannei lei nellaa dhü umshi Pang kü nangkuk

vaihen bungu luomjü vainyüke. Hallei theehilaa kü chingshu nanglak meipü leihen shing nyuhnyeih. Ielhem labpü büyem, eyei nyupü yimpila, Bū ashu owei phaukteitongtei meychü veeshang nyiühipa, pehe kü dhüm shuohhen, phaükhüam yungkhüam jonghen langhen hakeipü nyuhnyeih.

CHINGSHU VANGLEMLEMPÜ:

Haanei mü liennei Naga chingshu dhü longshi shing kahshangei shem ve-ei nyunyüke. Ching kü pee meishi shuo-ei vepa küpü yanghen nyunyeih, peeshaden püüphaok longpü kü ow shih-ei liüngnyüke. Peeshakaüp phaü leipü ko shingkü noknyiü ngettei cheü-ei shiü-ei ko-ei moonyüke. Chütei shangteipü den hi van kü Ching peenyiüsha kaüphen hadü nyak hi ngai yommei nyuhaünteke.

Chingshu longpü maanpüshei nyunyeih, haanei shemsha kukha haanei khohük luommei nyunyüke. Shennyiak beü-i chingshu kü pam-ei dhüm shuohshi nyunyeih. Chingshu shennyiak beü chemi noknyiü dükhiliüng, konshah hadü khümpü kü shenteishi nyunyeih. Hashihha, vüamnyiü, lakkholano shennyiak dhü kaümei laophü jeihinaü hadü lebü ching ami jongnyeih.

Chingshu beü lei Ching oushing nyüpeih hapai nanglak dhü lei labhen beü shümmeishuppei veinyeih. Chingoushing kü haadhü nyuhnyeih, kihikon kü nahpü, pehe shennyiak, büyem vanglem kü shah ee mhanpü, nyinghen-i viaong-müangyong dehilao, Bū-müggjüp, lahpüvangpü, hakeipü chingoushing kü shah heühen mhanpü hadü meishi pangphei kü shahphen shuohhen. Lhemphü shahidao chingshu yungying, lem, Pang nadang kaümei chingoushingi ehen hadü mophimu daohinang meishi jongei nohen dhü nyunyeih.

NAGA YIMPILA SHUJONG:

Jenni Naga yimpila shujong bhaongnyi shei haanshah. Nyiangpü hadü nenyiangpü. Nyiangpü shei

epülei American Missioneries
hadü British vanglem lempü peiyei
shaungei pahngpü kü enyüke.

Nenyangpü shujong hayü jennei
shennyiaki epü Yimpila, eyei heihpü

büshah hapa jennei nyiühipa
hadü pehedhü leipü danpü. Hallei
daohinang iepü lei umpü büyem bü-
ow, nebenelak yaong hadü aivang dao
dhü lakdük kü nyiangpü minhiphu
nyupü kü enyüke.

NYIANGKUK

1. Nyushingjaipü : Nyushing kahmüg küpü jaitaipü hadü lebü shingei daiyei nyutaipü.
2. Nenyupüshing : Mechemao shennyiak nenyupüshing.
3. Kammong : Kahdok phuhük laophülei vaijao lebü lei vaijao nyupü kü enyeih.

DÜKHEN

A. Nyiangkuk lei nyupü shahjük jaa dhü yahei laophü nyingi shahlhüng liüngtuh.

1. Nyushingjaipü
2. Nenyupüshing
3. Kammong

B. Pheepü shah kü lahtuh:

1. 'Naga' shei epü shahjük lhem nyi hiüngshangpü mepa nyi ang?
2. Mehekei jen Naga aüm ü pehe-Heaong Asia moidoi küpü peipeih shei deihnya?
3. Mehekei yimpila nyiangbü-i nyushing jaipü pehe-Heaong Asia küpü shah-angpü Nagaland-ei nyupü nang nih-ei nyiangpa?
4. Naga aüm nyupü shing men nyiangtuh? Hadü jum mehekei state laolao hadü countries kü haantaipa?
5. Naga jat men laolao nyiangtuh?
6. Chingoushingi dükpü vanglem mehe meheang?
7. Naga amei yimpila danghen lem dhü meheang?
8. Shem neyempü paha dhü thaishing shem meheang? Hapa lei dükhiliüng nih-ei nyiangtuh?

C. Jieüpü shah kü veikaok shihtuh:

1. Naga aüm nyinghen hük kü _____ Asia küpü peipeih.
 - a. Heshü
 - b. Pehe-Heshü
 - c. Pehe-Heaong
 - d. Apsha-Heaong
2. Yung küpü shook lhem longi nopü ha hommei Naga _____
 - a. Jumi yung küpü shook longi pamnyeih
 - b. Jum yung ching namei nyupü khih
 - c. Yung ching shook den jang kü lob kei deihteke
 - d. Jumphong angei teiyei nyuteke
3. Naga üam mü vehok shaungei vampü _____
 - a. American
 - b. Indian
 - c. British
 - d. Myanmarese
4. Naga jatli India kahmüg mü lienei _____ lei yao nyüke.
 - a. Bangladesh
 - b. Myanmar
 - c. China
 - d. Tibet

D. Ielhem shahjük yemmei hapa labpü nyingtuh:

1. Shennyiak dhü lebü kahmügei daiyei düngei pushing nyutaipü _____
2. Lem hük nyinghen lakdük vaipü _____
3. Hiünglempü büyem den hük küpü hük-ei jaipü _____
4. Yaongpa hük shongnyiü nyih müghung hük kü haongpü _____
5. lüüng longi nyupü nethee nellaa püamhen shing nevaijü Naga büyem kü _____

E. Dükhen daoshu:

Naga Büyem daohinang jong nyinghen shing, shahmüg hük jetuh- doknyiü, Shüngnang, lah-hi-long, püü nevaijü voongi ngaipü lakdao. Lhachei baktuh hadü shohloh-i haa jong nih-ei ju-i ietuh.

Kohima Vehok

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem meeishi lekkei ietuh.
2. Ielhem küpü shah kü shetei pheentü nyingtuh.
3. Shahmüg dhü nyuhbü hadü küphü dhümü jaüteituh.
4. Ielhem kü shuohei nyupü jieüshi nyiangtuh.
5. Laophülei büyem jong lektuh.
6. Kohima Vehok mehekei shongnyiü ang ha jong nyingtuh.
7. Laophü büyem nang nyinghen khetuh.
8. Shahjök jaa nyingei shahlhüng liünghen.
9. Mind map meheang nyingtuh.
10. Mind map mükkei bakhen nyingtuh.
11. Niheikhopü meheang nyingtuh.

Kohima Vehok hayü World War II kü British hadü British aüm phangkü müshi nyupü shümmei taopa kahmüg dhü hadü Japan akü hokteke. Nyibapü Kahdonyiü vehok hayü shenteipü kahmüg wong hadü hük shei thaipü akü hokteke. Shenteipü ghong mepa British ami müshi France, Soviet Union, United State of America hadü China. Veshan sheppü ghong kü Germany, Italy, hadü Japan.

India hadü Burma (shah-ang Myanmar) British chingliüng phüang kü nyupü kahmüg kü ummei nyuteke. 1942 bungkü Kahdonyiü vehok yopa-i heiha-i Japan ami neü-ei Burma yah. Shiyü Burma aümmao British

India vanglem phüangkü shüü. Japan chingliüngi Kohima hahhen deihpü lemnyi nyuteke, shongbüpa kü Kohima yü phaüshang kahmüg vi-aong jongei nyüke. Kahji moidoi Assam hommei India banyiü kahmügei shühen vee chongshing meipü vaishi nyupü nang kü. Nyipabü kü, British ami nyibapü Burma neyah aokhen Burma kü shinpü lem Kohima hi Imphal aküpü lem phentükhen hapa hommei British aüm Imphal lei nyupü veshan kü wongjaa neühen aokhen.

Japan ami India neühen shing nopü vanglem kü U-Go shei müghung yahteke. U-Go hiüngshangpü müghung-ü Burma nyibapü Britsih

ami neyah hühen kü dükpü daoshu nyuteke. hapakei heihyang kü Lieutenant General Renya Mutaguchi kangpü nangkü India ummei neühen kaüpjän liüngteke.

Kakuklien 15th 1944 nyih mü pahngei Lieutenant General Kotoka Soto-i müshi Japan aüm 31st Division veshan Burman ngoiteke. Jumphong yingnyiü phaü agei lem lettei pei. Hanghi duk ponglangmao deihpü kü nejoo-i shiülangi Kohima Monyiülien 3rd nyih thahteke. Monyiü lien 4th nyih-ü Kohima vehok chongpahngtai. Jummi British veshan kü nga nga hük kü ve longteke. Kohima veshan shem kü Heshu Kent ghong hadü Assam Regiment ghong nyi nyuteke haadhü-i Colonel Hugh Richards-i müpü veshani neüteke. Jumphong 1500 veshani japan aüm 15000 Ong veshan ghongi ghü-ei yongteke.

Japan aüm 31st kü umpü ghong 58th Regiment, 124th Regiment, 138th Regiment hadü 31st Mountain Artillery Regiment umshi nyuteke. Ha dokkü Japan veshan aüm vehok mangpü hokpü aüm vaishi nyuteke, shiülangi kohima moidoi jumi neü-ei yah, Kohima yianghen shei yongpü aüm ang shingha kü kahshangei veshan shem Garrison Hill lei changtük.

British veshan nganga hückkü ve-laungpü hommei jumphongi hanghi longi pongteke. Kohima yü jumei nyiümei shing shei nyupü, hapakeiha neliypü vehok ponghen British ami nedeih. Hallei nyupü veshan ghong maani mon hadü vehok ne-mhanpü dhü nyu. Jummei vehsan maantaipü nangkü lahhilong nenopü shennyiak dhü (1000) hajahükshing kü namnopü, hadü yiüppü (driver) umshi lak beü-i sheüh-ei vepa panghei yongteke

Shiülangi British veshan shongnyiü shingnyi kü shuo uoteke- Veshan shem kahshang (Raj Bhawan) hadü Tennis court nyupü shing (shah-ang Kohima War cemetery). Hapa shingnyi küpü jumi Japan aüm kü kapteke. Japan aüm shiülangpü nangkü veshan shem-i longi dokvaiteke. Yinghen yung neshiü mha yahpü veshan jonghen langhen shing meipü neshiü, shinggolei lüamshi jongteke. Japan aüm veshani Deputy Commissioner shem yahlang, hamü pahngei büpa lei shem nam-ei hadü Tennis court shei hajük mongakü vehok phahji neshiüpü mangpü longpü vehok nyuteke. Shiyü vepa nyi lak-i lak pongteiyei ha akü Bom phaungpü, shuo uopü pangshaa kü Bom shükei vanghe shü-ei vangnyiak thahshi yashanpü vehok hokteke. Vepa lei shuo-dungei yao nenyngi shumei heihteke lak mao longi mangshi deteke. Tohpü hadü

mangpü vehok hamü nyupü nangkü “Battle of Tennis Court” shei enyeih. Tennis Court leipü vehok hapa tohhen shing jieüteipü meheyao nedangaok, British amei Tank Shiyaong lien 13th nyih Tennis court lei shüaokteke, hapai Japan amei shuo uopü pangh (Bunkers, Trenches) kaümei mangei yongteke. Ha hommei British veshan jaa iü-ei mangpei thahshi Japan aüm hallei yongtük. India veshan ghong 161 hadü 5th bapü ghong mü 2nd bapü British ghong chemphen chem kü peiteke. Jumi japan aüm kü changei kaapteke. Royal Air Force hommei yao shang lemmei piyei hahying yungying shummei, aokhahpü veshan jailanghen shing hean longpü yah. Japan veshan dhü lei labhen shiyü tienei sha. Hahying shumpü wongtai. Mohoh 5000 hahying shingvaishi deipü longshi shing lemmei diyei shetai. Ngeihhishin nemeipü küpü hahying yemmei longtei. Shejao kahmügei nyupü shennyiak dhü-i jum kü sheühen neaok mehenangkü jumao jangshishashi neshiü. Vangshang lemmei lienpi hommei shumhen hayao sheppü veshan ami Burma lienpi bakshing bomb-i mangtük. Veshan dhü aetai, lahvang kaümtai, British veshan wongkohpüpa leitai, hanangkü jumphong nyiokei

leitaiteke. Nyionyüü lien 22nd 1944 nyih Vehok-ei tohpü nyih nyuteke.

Ghong nyi pheenei pü shennyiak longi mahteke, shejao Japanese aüm longi mah. British Indian phi kü shennyiak 4000 mahteke, shejao aokha mha yahpü Japanese aüm shing nyi nyeishi nyuteke. Japan

aüm jumi neneü-i mahpü nyeinya, veshan vehok yimpila kü ha nyüke. Jumi veshan vehok kü mahpü mon nevai nyammei heshü phi lemmei nyokei leitaiteke. Jum longi hahyingi aei-ei dipü nyio-ei nangei hadü din lem nemeipü longi vammei yiangnyu lütaiteke.

NYIANGKUK

1. Veshan shem : Veshan wongkohshi nyupü shing.
 2. Hanghi : Nyuhijong nemeipü kü yiangnyu nyuhen wongshi.
 3. Aokhah mha shapü : Haanei aokhahpü nevaijü chütükpü.
 4. Haanpü ghong : Veshan ghong laolao thaiyei nyupü.
 5. Shuo uo shennyiak : Shennyiak hük choshi fûo kü jieü-ei kappü.
 6. Khat-hi-vang : Vehok kü nopü khat-hi-vang, klong dhü.
 7. Yashanshi : Yashanshi haüppongpü, lem hük longi mangtaipü
 8. Shenteipü kahmügdhü : British chingliüng phüang kü shentei shi nyupü kahmügdhü.
-

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü lahtuh:

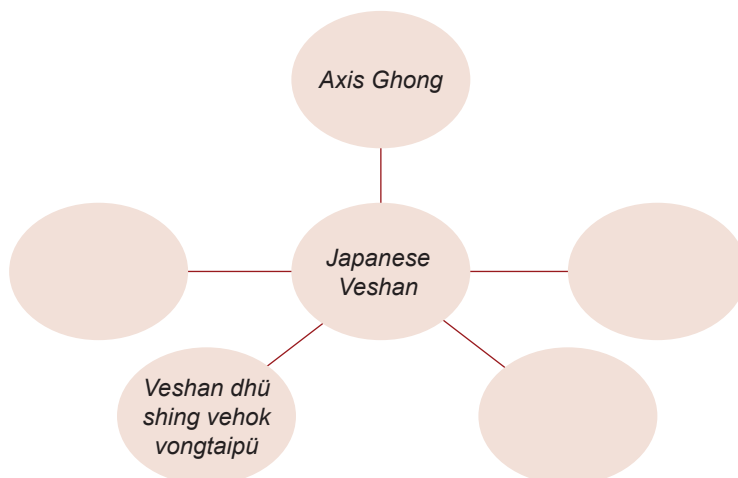
1. Japanese Imperial Army-i mehekei Kohima kü attack vaipa?
2. Kohima Vehok mechem pahngpa?
3. Kohima lei British veshan dhü mepa lhem kü neaokpü daoshu Japanese ami hahshingkü heü-ei heihpa?
4. U-Go lei müghung meheang?
5. Japanese Army amei 31st Division üpai mü-ei daipa? Mükkei jummi Kohima yah aokpa?
6. Mepa ghong-i veshan shem Kohima lei liüngpa? Üpai mü-ei daipa?
7. Mükkei pükü “Battle of Tennis Court” shei no-ei pahngpa?
8. Japanese aüm mepa nangkü Kohima leipü nyiokei leidaipa?

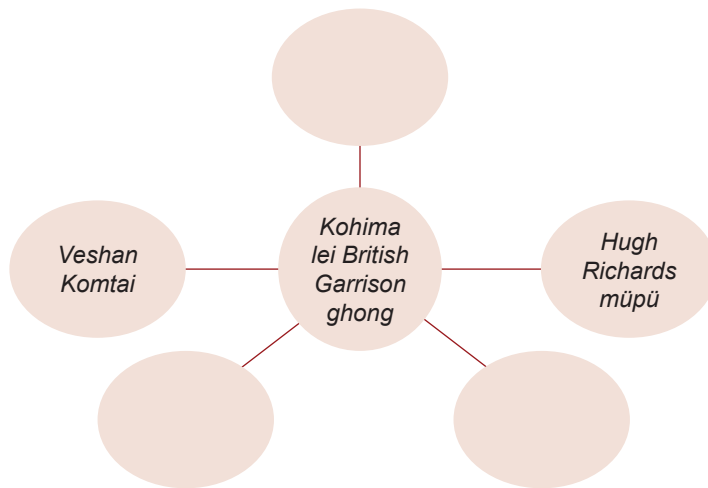
B. Shahliüng jieüshi häüpteituh:

A		B	
1	Japan veshan ghong peipü	a	Kamhen yonghen lenshei nemeipü lem
2	Nganga hük kü hahpü	b	Kohima vehok hapa ahshi üng mangpü
3	Khat-hi-vang hadü hahying yungying kaümei aeipülepü	c	Kohima Veshan shem netaüm nele-mi yahteke
4	Japan aüm veshandhü yü	d	Burman nyibapü yahhen küpü yongtük
5	Tennis court leipü vehok	e	vehok kü nahpülangpü dhü
6	U-Go hayü	f	Japan veshan nyoktaipü

Mind map labpüyü shuli mongei chudeih deihtü shahjang dhü meeishi kengtuh. Laai lei nyupü shongnyiü shahmüg yahei lhachei kei bakei liyei mehe nang ienya hapa shenteiyei deihtü. Shuli mongei deipai niüngi lekkei hadü daülangi deihten kü sheühnyeih.

C. Map kü jieüteipü shahdhü shihtuh, hanei niüng kü dükei shüpa:

Niheikhopü: Niheikhopü hayü vampü shahidao dhennei iepü vangle, hingshangpü hadü deihaipü, yimpila iepü shei ienyeih. Hapa shah yü iepü nevaijü nyaingei nyupü vainüng aok.

- D. Niüngi British veshan beüi nyingpü ‘Battle of the Tennis Court’ mongei vehok nyüpeih shei deihtuh. Shahliüng bhaong hük nyiangtuh niüngi pongei haü-ei heihpü nihtuh.
- E. Ghong mü uotuh hapa düktuh. Deihtuh niüngü Japan veshan üpa Kohima vehok kü yangpü nyokei shem ngoipa. Küphü dhü kü vehok kü pongpü jong niüngi jaüja pü. Laavangh hanaü dhü ghong kü shennyiak alli haanei tuhhen hadü jum veshan vaijema shei deihei dangtü hük chem hük chem yongei jummei yimpila lebü kü eyei tanhühen.
- F. Laai pang leipü beüshüm wong nobü (authority)/nyuhbü lei sheühpü yahei WW-II shing thümhen kaüpjän liüngtuh hadü niüngi thumpü jong nyiangtuh.
- G. Kohima vehok deihei dangtü, British shokali hommei Naga ami WW-II hepak kü sheühpü shuohpü nangkü ngoikahen pheinaü dhü kü sheühei KET/ KES Scholarship shuohhen shei taümtake . Hapa noknyiü jong nyinghen nangkü pehe/nyuhbü dhü lei sheühpü yahei niüngei laai lei nyiangtuh. Niüngei class kü etuh. Ghong kü shennyiak alli nevaijü nga yahei düktuh.

Jeihinaü dhü - Laangh, Shahnyiü hadü Shennyiak (Angami amei yimpila)

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem meishi lekkei ietuh.
2. Ielhem küpü shah kü shettei pheentü nyingtuh.
3. Shahmüg dhü nyuhbü hadü küphü dhü mü jaüteituh.
4. Ielhem kü shuohei nyupü dükhen shahlhüng dhü jieüshi nyingtuh.
5. Büyem kü nyupü yimpila jong nyingtuh hadü menvihtuh.
6. Büyem kü nyupü yimpila jong nyingnüng khetuh.
7. Laophü-i deihpü hadü nyinghahpü leekei iehen.
8. Epü shahlem jieüteipü shahshiüm ngaiyei nyingtuh.

Hepak nyih hük, nyiüyong lei habeü chem nyuteke. Pehepa yü Mella, Shahnyiü chiampa hadü Shennyiak shuombüpa nyuteke. Jeihinaü jum chem akü Mella hadü Shennyiak hük hi hük kei mong nyingei nyuteke. Hashih mü pahngei Shahnyiü lei nyingnyoi hayaoha vaishi nyuteke. Longi pehe vaipü nangkü jummei chenyü kahei nesha aoki shemmei mon nyuhaünteke. Lak hi la kü wong neshiüpü nangkü shemmei yao mehe dao ao nedükaoki nyuteke. Hük-i chem hük-i chem shei jaha dhüi chenyü kü veihen hepak ngoiteke. Mella nevaijü Shennyiak nyihnüng benyiü mü nyuteke, jummi jungpü nangkü

benyiü longi mongongei nyuteke, benyiü kü jungei langei hadü hahying dhü sham mü hadü meeishi ühteke. Shejao mechem benyiü Shahnyiü mü

nyuhen shang benyiü nyiak kü longi wongnekohi nyunyeih. Shahnyiü phai hahpü yem vaipü nangkü benyiü kü nemeei i veiteke. Büpalei nyingnyoi hayaoha vaipü nangkü, Shahnyiü i chenyiü lei büm kü shü ei hadü ketei hekei eteke, “Onyiü, niüng mechem dihen shang ngei hellei, hadü hellei hahhüangke.”

Nyh hük, mechem Shahnyiü yem chününg lüdaipü shang jummei chenyiü nga nga hük kü diyei jongjateke. Hapa nyih Shenniyak benyiü mü thaümei nyuteke. Jummei chenyiü lei mahng mellei vühen shei bupa neningi nyuteke. Bupa lei jenaü Shahnyiü lei nyingnyoi bupai nying. Bupai jummei chenyiü lei mahng kahdokei vü jema, Shahnyiü i kahdok shuei benyiü hahdükhen. Hepak maani shing bupa mongshangei nyuteke shejao ahshi nepheidai i pehepa Mella shemmei lei. Jummi leevampü meeipü deihteke. Jummi chenyiü lei mahng awtaüp phangei vütü hadü hapa shangkü aw jakei namnoei pahngghen. Hapa nangkü shahang a mahngjong ei namnojü chaiyei nedeihnyu. Shahnyiü om kü shemmei nyokei lei hadü jummei chenyiü yamteke shejao Shenniyak i bupa kü shahhiüng ne e. Shahnyiü shem kaümmei lei yamteke shejao

jummei chenyiü nedang. Bupa aw jakpü shingei dümmei hakei eteke, “phai lhem hanei pünyüke”. Shejao, Shenniyak i aw jakei hadü namnopü nangkü bupa kahsha shuei mahng ngainüng neaoki nyuteke.

Jummei chenyiü didai pheikü, jum yanhen hepak ngoi. Hüjoong, ha hepak kü büyem vanglem shahkungnyiü kü jum jeihinaü akü nyiühipa lei shem üpai mügchüp vaishi yahhen neshiü i nyuteke. Shahnyiü nevaijü Shenniyak jiji akü mophimu üpa kü shuohei tuhhen longi hangkovih vaishi nyuteke. Mella kü leevampü hük peiteke. Bupa lei jenaü nyi kü mokkei dokteihsen bupa i dhongteke. Dailei nyinghen shing pho hük shihteke, hapakei üpai shong hapa daolem kü lümhen shang shemmei nyuhen hadü üpa neneühen shang phaü ei lüdaihen. Jiji phen jejei lei venpanghen mongteke. Mokkei dokteihsen epü nangkü Shahyiü longi mongongteke, mehekei bupa lei jenaü, Shenniyak payü bupa kei shülangi nemokaokhen shei deihteke. Mella -i nyingei nyuteke Shenniyak hadü Shahnyiü mokkei dokteipü kü Shenniyak pai neneüaokahen shei. Shejaoong, Shenniyak shing bupai kaüphan joshi thaümei nyuteke. Hanangkü , bupai shoumbupa kü

mih-i nenyngi lem hanei huteke. Mella hommei Shennyiak kü iepü “Mechem niüngi viong philei mokhen shang tuhshi nyupu pho kü veituh. Niüng mangngoishe kü, ngei lahhan hommei pho kü kapkahan, pho mejü jenhen niüng thaüptuh, ‘ngei shong laki dükpeih, ngei shong,’ hadü anji akü dokteipü ngei kenghen. Mokpü pahngteke, mokpü nyi chiam kü nyushi Mella hommei pho kü jiji shangphei lemeipü kapteke, Shahnyiü yü shoumbüpa she kü shongshi nyu, halangmao Shennyiak shangphei leipü lennei thaüp” ngei shong laki dükpeih ngei shongpeih, Shahnyiü-i Shennyiak kü nyokei vei büpai aokpeih shei iepü nejieü, niüngü shahang thahshi ngei pheilei nyüke. Mükkei ietü niüngi niüng shong ngoipeih shei ienya? Hüjoong, Shennyiak pai büpa kü ieteke “ veituh jeihinaü, ngei pho kü laki dükteke hanangkü hapa jenyukhih” büpai iepü kü Shahnyiü hinglem jao Mella lei shahphen Shennyiak kü shuohteke. Shoumbüpa shemmei nyuhen taümtেকে. Shahnyiü mongmangtaitü phaü yamei lütai. Shahnyiü mangpeihtai-i Shennyiak pai büpa kü ieteke, jeilongpa mechem niüngi phaü yem yaphen shang ngei kü chingmeilemnünger tanhü shihma shei e. Jum yanteke hadü Shennyiak

büpa diünger pü shing nyuhen shemmei nyokei leiteke.

Hanangkü, Shahnyiü shangtao lei hatnyettei tuhnyeih mechem hahying danghen shang hadü Shennyiak i netuhi Shahnyiü kü “jeilongba“ shei nyüknyeih. Shinyih thahshi Shahnyiü hapa kei nyinghen tuhphong nyüke, Shennyiak i iepü kü jangei dükpü. Hapa Tenyimia ami vihheki hinglemei nonyüke, mechem paihivang, yinglückpalei kü püü thüm, yaongtap sha, kahsha, hadü shepyatap keipü lei loihenshang, büpai yaongtao, püü sho hadü küphih pao-ei hapa shing kü dom phei kü bamshing liüngnyeih. Hükei dükpü vanglem hommei phihlangvangting kaüdük nyeih shei hinglemnyeih.

Hangkonyü dihen hean kübü kaülem neshiü, Shennyiak pai jüjei pehepa kü phopteke, Mella, “Shennyiak menüng lem kü vaijao dihen mü vamjema shongei pehepa shongei dihen vongpong hadü shongbüpayü shomei.” Büpa-i khümei yiüpü mongteke, ha hepak kü Shahnyiü yao lem longi shing dei-ei nyuteke mechem büpa phaülem kü kamyaki. Shennyiak mü büpa pehepa vaipü nangkü, büpai, pehepa vaite shoumbüpa kü jaütei meheyao hanjema nejieüang shei dei ei dangteke, Shennyiakpa, büpa

mongshang hepak kü, Shahnyiü Shenniyakpa lei nyokei leihen Judeih iehen pei. Ha she kü yeihshi büpai Atthai (wildcat) pongteke. Shahnyiü i Atthai kü, “niüng mellei dainya shei phe?” Atthai-i büpa ching yemmei leinyeih shei eshuoh, hapa hepak khih shei deihtü, Shahnyiü i Shenniyak kü büpalei judeih ha iedükei shei eshuoh. Atthai hommei mongyungmü ooshei eshuoh. Shahnyiü hapakei ie, “niüngi ngelei naübeü shoumbüpa Shenniyak pongjema hahtangi lüng vangbung ieyei liüngtuh shei ie. Hadü meeishi neanpü nük yü teying shei ietuh. Haphei lem laolao yantai, shejao

Atthai nyeinya thangthalahshi nyupü phaüyem vaipü nangkü, shahom nejieü-i koteke.” Anjei pehepa, Shahnyiü niüng kü shahjang shompü khih, “ pehe hashih vokei dihen” Ha iephongtü Atthai phaümongei shütai, Shenniyak pai nemongpü mongpü shahnyok ha kü leihen neaok ha hommei dipü hashih pehe kü ponghiyang nekungi haphei kü peinyeih. Yaütin kohpü yimpila hommei nyinghen,üpa hashih hommei pongei shahjang kohen shang, shahlab hapakei ienyüke ”Atthai shahjang ” shahang thashi nonyüke.

NYIANGKUK

1. Namshowkü : Büpa-i namshowkü langmanteke.
2. Kennei : Shenniyak kü kennei deihpü.
3. Hahmangpü : Hahmangei hahpü.

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Jeihinaü dhü i jummei pehe chenyü kü mükkei jongpa niüngi ha nyingtuh?
2. Shahnyiü yem chününg lüdaipü hepak kü chenyü kü mehe vaipa?
3. Jummei chenyü didai pheikü Mella hadü Shenniyak i mehe dükpa?
4. Shenniyak mokpü kü neühen shing Mella i mükkei sheühpä?
5. Shahnyiü i Atthai kü büpa lei jenaü Shenniyak kü mehe shahjang shuohtuh shei epa?
6. Mella i jenaü shuombüpa Shenniyak kü mehe shuohpa?

B. Column A hadü column B jieüshi haüptuh:

A		B	
1	1. Pehe chenyiü lei	a	a) Yaongtap sha lei shüneyeih.
2	1. Mella i Shennyiak kü pam ha nangkü	b	b) paha naü chem nyuteke.
3	1. Shennyiak hadü Shahnyiü mokteke	c	c) nelekpü shahjang eshuohteke.
4	4. Atthai i	d	d) bupa mokpü mang neü shei deihteke.
5	1. Chenyiü mongongteke	e	e) jummei nyiühipa lei shem üpai yahhen nangkü.
6	6. Bupa i yaongtao, püü sho nevaijü küphih pao-ei hapa shing kü dom pheü kü	f	f) mechem Mella hadü Shennyiak i benyiü kü jonghen shang.

C. Mella, Shahnyiü hadü Shennyiak ei dei-ei niüngi mükkei dei h aoknya? Shahlhüng dhü lekkei nyiangtuh:

1. Mella
Labpü:
1) Hangkovih: Mella i bupa lei chenyiü kü jongteke.
2) Pehe: Jiehinaü akü bupai jieüshi shahphen yahneyeih.
2. Shahnyiü
3. Shennyiak

D. Shuohei nyupü shahlhüng jieüpü hi nejieüpa:

1. Mella, Shahnyiü hadü Shennyiak akü moktei dokteihen nyuteke.

2. Jieüshi mokjema Shahnyiü i neühen nyuteke. _____
3. Pehe chenyiü lei mahng phaü ei vüteke. _____
4. Shennyiak mokpü kü neü ei jummei nyiühipa lei shem yahhen nangkü Mella hadü Shennyiak i Shahnyiü kü konteke. _____
5. Shahnyiü i Atthai kü bupa lei jenaü Mella kü shahjang shuohhen khümmei eshuohteke. _____
6. Shahnyiü phaü ei nyuhen mongteke. _____
7. Chenyiü i jenaü Shahnyiü chiampa kü longi pamneyeih.

8. Shennyiak kü Atthai i shahjang hekei eshuohteke, 'shongbupa kü pehe shong mang didai'. _____

E. Ghong mü uotuh hadü jaüteituh:

Niüangi deihhü annaü Shahnyiü hadü Mella shei nyujü. Mükkeipü yiangnyu nyu-ei niüng daihen?

F. Yimpila hük yemhü mellei Shennyiak hadü Shahnyiü nevaijü Shennyiak hadü Mella jong epa. Laophü nyingi shahjök dhü nyiangtü, yimpila lei men shihtuh.

Naga Kahmügei Kanghpü Daoshu

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem meeishi lekkei ietuh.
2. Ielhem küpü nyinghen dhü kengei nyingtuh.
3. Shahjök jaa nyingtuh hadü shahlhüng liüngtuh.
4. Nyuhbü hadü küphü dhü mü lekkei jaüteituh.
5. Shongpü shennyiaki nyiangei nyupü shah nih-ei nyingtuh.
6. Shongpü shennyiaki epü nyiangnüng khetuh.
7. Rev. Dr. Clark hadü lebü shennyiak dhü-i Naga aüm kü daomeei dükpü kü mongmeituh.
8. Pa nyi nevaijü ghong mü uo-ei jaüteituh hadü mhannüng khetuh.

Dr. Clark-ü kanghpü daoshu shing Naga aüm daowei. 1872 Ketnyiü lien 22nd nyih yung kü hiünghen nangkü chingeipü yungkuk taümmei lemmei nyu. Ngelei shem küpü

dellangei yongshi nyu. Ngei nyinghah peyü chingaüm hadü lebü leipü shennyiak dhü yungkuk-ei mehe vaikahen thamapü kü eteke. banghpü nyulangmao, ngei shahjang meipü jong chingaüm kü chongven aokpü. Jum beü peiyei Khristian ami mehe mehe vaipü vanglem dao yungei dükkahen shei vei.

Phoppü ngeü shem longi leipü danteke, hiüngshangpü hadü neleeki phoppü, phajapü chudeih mongdang mongeipü vamteke. Ngei shennyih amphong yungkü hiünghen vaipü nangkü üamphong laophü shemmei pü taikahen shei eshingkü, Kahvangei kaüpjän vaipü nangkü Molungkimong chingei ngoiphei kü nyih allipabü kü,

mongleppü shennyiak annpü nga (15) yung kü hiüngen taüm. Ngei büpa kü shao nyibapü ngei neyiühen mehenangkü kanghpü daoshu dükhen hadhü shennyiak annpü nga-i Khrista yahhen yangnyu taümei nyuteke.

Monglongpü laangh jumkü düngei nyuteke, shennyih jum monglongei vaipü kü pamteke. Ha hommei jummei bühpa ami dhümkoh shi dükpü vanglem chang kü khümpü tuhphong. Sibsagar Mission Centre lei ngei shongei nyupü deihsuohjü, Ngei hapa nyihkei nanglei danghen shei nelle yingnyiü yingmong hommei daishing kü mügshu kao nelle. Nyamtaihantai tü kahji kü kamtei shingkü, shiangjing yahpü aüm heühen khih shei annyei nyammei nyuteke. Shejao Shembüpai ngei yiangei hajük thahshi müpü ngei nying. Hamü ngei kü büpa lei kanghpü daoshu nyupü khih. Ngei hallei peihen nyammei nyupü mahtai. Molung aüm mongongshi pongteihüpü vaipü shennyiak hommei ngei jummei chingei ann hadü ngei yomhen shennyiak-ao shuoh, Ngei mü-ei annhen shing Sibsagar leipü hüampa jum pechem shompü haajong ao ju-i ne-e kaümaok nyu.

Ngelei mügi khümshem hük vaipü

dhü-i vepü eeteke, hayü Nyaü lien mongakü nyuteke. Hapa yü shongpü Naga kahdokei Baptist Attoi vainüng aok. Mechem shembünyiü Mary henji Boston küpü yentai layongpü nyih kü nyokei veihsen shang, hami deihspeyü Indian aüm kü chongvenhen hapa kanghpü dao. Hiüngmeyü tailu kahdok meishi shing neliüngpü kahmüg küpü shennyiak daowei dükhen, hakeipü shennyiak ponghen mechemao shuli kü nepei. Naga aüm shongei shan hük shan nyi pongpü deihsnyüke. Jumphong kahshang küpü pheishak pheiliehs nüng Assam lei yiüpü hepak kü Mission School hommei daipü mon lem nyuteke. Jumi laaipang shemmei (class) takdang mongei Laai nyuhpü kü shokei veitü monghaümmei lütai. Jumi laailem kihikon mhanhen hadü laaipang shem-ei nyuhpüvenpü eeteke. Jumphongi laaipang shem vanglem daülangi chongpahngnen nang deihteke. Ngei yao kahshang shennyiak jaa jumphong kü kennei deihteke. Shiülangi ngei Süpongmeren jumphong ghong küpü nanglak hükümü küphü liüngteke. Shao chemi chongphopü Evangelist Godhula yü Assam aüm üpa yeihshi Naga kahdokei Rev. Bronson mü chemi chongpho-ei nyu büpa yao nyuteke.

Vongshongi pamteipü mongdang aokkei hiünglemteipü chongpahng. Hamphong mongakü kihikon meishi thahteyei pahng. Godhula henji nyi-i Supongmeren kü English hadü Assamese shah mhanhen chongnyiam vanglem nyuhteke, shao Khristian vaipü vanglem büpa mü phaja-i haantei, nyiokei leeiyei Supongmeren-i jumei shennyiak nang, büyem vanglem hadü büpalei shah nyuhteke. Supongmeren-i Godhula mü-ei jum chingei leiyei shahjangmeei haiteke, ha hommei mon ngei shennyih mongongshi jummi yahteke. Ngei shingvaishi shongpü daoshu Godhula hommei hamü düktük. Britsih sorkar hommei ngei Naga kahdokei ne-annshihhen bangh. Büpai Mission aokpüdangei dükpü hommei monglempü jum

shiü Sibsagar lei yung kü hiünghen shanteke.

Tohpülei, Ngei shennyih Molongkimong chingei mongleppü jum pennyipü ann yung kü hiünghen dhü mü chemi, Ngelei yiangnyu kü kanghpü daoshu shingvaishi Naga shennyiak dhü mü chem kü dükhen mü vampü, hapayü ngei kü nyükpü.

Ngei daneine-aoknyu ngelei Mission Centre Sibsagar lei nyiokei leihen, mehenang kü ngei pongpü yimpila jummü hanteihen. Ngei Mary mü-ei nyiokei leipümü chemi hadhü shennyiak kü Kahvang shah haihen. Hapa, kanghpü dao dükhen shingvaishi shah-ang hamkü leekhiünpü hük peitük.

NYIANGKUK

1. Dellang : Voong bümi shuongeti dü dakkei naga ami vepü.
2. Vainüngaok : Lemhük vainüngaok nevaijü nevainüngaok.
3. Kanghteipü : Niüngi nemongpü kü shahidao kü kanghteipü.
4. Yashanshi : Thamahen daolem hük, yashanshi.
5. Nenyünpü : Shinghiphei mechemmao nepei ne-aongpü; nenyünpü shinghük.

DÜKHEN

A. Nyiangkuk lei nyupü shahjök jaa dhü yahei laophü nyingi shahlhüng liüngtuh.

1. Dellang
2. Vainüngaok

3. Kanghteipü
4. Yashanshi
5. Nenyingpü

B. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Naga kahmügei kangh pü daoshu jong üpa-i hapa yimpila epa?
2. Mehe hepak kü hapa yimpila pahngpa?
3. Naga aüm mü Dr. Clark lei Kanghpü daoshu meheang?
4. Molongkimong ching mükkei hapa nyihihekü nyupa, mechem hapa yimpila eyei chongpahngpa?
5. Hapa nyih yung kü hiüngghen shennyiak müshük mongleppa?
6. Dr. Clark-i Naga aüm nang mükkei epa?
7. Mehenang kü Dr.Clark-i Naga mongleppü dhü kü monglongpü aüm shei nyükpa?
8. Dr. Clark-i epü hommei, Supongmeren hadü Godhula nang niüngi mükkei nyingpa?
9. Mellei shongpü Baptist Attoi phopshem Nagaland-ei vepa?
10. Mellei Dr. Clark hadü chenyiüha nyi-i shongpü Kanghpü daoshu dükhen deihipa? Hiüngmeyü büpai epü shah aimü jenni nyingpü lei Kahvangi mellei dükhen nyuhaümpa

C. Jieüppü shah kü veikaok shihtuh:

1. Dr. Clark hadü chenyiüha Mary _____ leipü.
 - a. England
 - b. Boston (USA)
 - c. Europe
2. Nagaland-ei shongpü yung kü hiüngpü _____ lei yahhen nyuteke.
 - a. Molungkimong
 - b. Mokokchung
 - c. Impur Mission centre.
3. Dr. Clark shongpü kanghpü daoshu _____ lei nyuteke.
 - a. Molungkimong
 - b. Impur Mission Centre
 - c. Sibsagar
4. Supongmeren hadü Chingami haümpa püchem shomteke _____
 - a. Dr. Clark hadü büpa ghong shaümhenshing
 - b. Yung kü hüngpü Dr. Clark hommei yahpeih
 - c. Dr. Clark yiangei mü-ei annhen shing

5. Godhula shong Monglongkimongei Clark shee kü shumpü mehenang kü

- a. British Sorkar hommei Dr.Clark heongNagaland kahmügei ne-annshih hüpü hommei.
- b. Dr. Clark Naga shiangjing yahpü aüm kü nyamteke.
- c. Godhula Ao shah enüng aokteke.

D. Mepa shahliüng kü hapa ielhem kü nyupü lekkei hunya nyingtuh:

1. Shennyiak dhü ha nyih lemhük hayaoha enyukheh shei.

2. Naga mongleppü dhü-i jumi yeihshi khümpü vanglemei tuhphonghen kü nyammei nüshü.

3. Kung aüm shing Nagaland nyampününg.

4. Nenyimpü shennyiak hadü shingei Clark-i chongven daipüje.

5. Sibsagar Mission Centre lei Naga ami shookei laaipang ümhashaden lemei vei.

6. Godhula, Clark hadü Supongmeren huki hük nyuhte.

8. Naga aüm mü Clark-i dao dükhen shee kü chongnyiam dao Godhula hommei dük.

E. Nyi nyi jieü-ei uotuh hadü mongshüang nga mepa Dr. Clarki Nagaland-ei Kanghpü daoshu 1872 bung pongba jaüteituh.

F. Niüngei yangnyu kü pongpü mepa jongpü langpü hadü vongshi nyuküpa ha jong nyiangtuh.

Jennei Hahying

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem meeishi iehen.
2. Ielhem küpü shahjük jaa nyinghen.
3. Ielhem jong küphü dhü hadü nyuhbü mü jaüteihen.
4. Hük hi hük chudeih hanteihen.
5. Dükhen shuohpülei ielhem kü shettei pheentü nyianghen.
6. Pheepü shah kü jieüshi lahen.
7. Naga amei hahying lhem beü nyingei nyuhen.
8. Naga aüm hahying namnopü vanglem nyinghen.
9. Jenei hahying mü lennei lebü hahying jong ao nyingei nyuhen.

Naga aüm noknyiü jat longi nyupü keiha hahying lem-ao longi ngetshi nyüpeih. Noknyiü jat beü-i namnopü vanglem lao lao nyüpeih. Hanangkü State küpü district hük küpü hük yendaijü, hahying lhem lao lao dangnyüpeih.

Denshem hepak daipü mü chemi, noknyiü hük küpü hük shei shenteipü, chemtei aongteipü hommei hahying vanglem-ao vukei, Naga aüm beü-i hahyinghen hahying lhem jaa yao vamteke hapa kü Pan Naga Cuisine shei enyeih. Hahying namnopü vanglem haanei hapakei – ok phaai meishong kü cheüpü, ok phaai yongvi

shie kü cheüpü, voong shung kü nyah phetpü, ou phaai kü hüngha shihtü ouyung cheüpü, ou phaai aanhao cheüpü shei lem longi nyüpeih.

Naga amei vanglem kü mainga neshih-i yung kü mon hüm thonghang asheh hüng shihtü cheüneyih

Hadü Naga aüm hahying jaowei noteipü vanglem denshem küpü denshem chaiyei dainyüke. Yung kü cheüpü hahying longi lapja-i kei deihnüng aok shejao hapa nam nowei ngü meeishi hadü hahhen kemshi cheühen longi nangnekoh-i nyunyüpeih. Jenni hahying jaopü vanglem- aw kü vanpü hadü shie-ei tuhpü noteinyeih. Phaaï aw kü vannei tuhnyeih. Phaaï van Naga shennyiak beü-i longi liümshi hahnyeih shejao shah-angpü hepak kü aw kü vanpü phaaï hahpü hommei jennei yembüm kü dinhiai cancer keipü vamyeh shei mhanpü langpü dhüi epü nangkü ahshi nenoteinyu.

Phaaï hadü nyah kü hüm phuotü vanghela hadü vanglök kü vannyüke

shejao hapa vanglem ahshi noteipü neshiü. Hahying shie-ei hahpü hayao longi noteinyeih. Yong vihao vang shietü hao hi chellaü kü noteipü Naga aüm beü-i kennei hahying nyeih.

Meishuoh voong küpü yahei jaonyeih hadü meishong vaishi noteinyeih. Meishuoh voong shop laktüktü maanshi baübpei tuhnyeih hadü haanei shiütü tuhnyeih hadü hepak luangi noteiaoknyeih. Hapayü nyah hi phaaï kü shiheï hahnyeih. Shao hapa meishong yahei maanshi shaaktü vanghe kü vanpü yü meisheei vaishi hahnyeih.

Dong lak yahei müptü jieü tükei tüktü doilangi, shohlohshi liüngtü, aw kü vannyeih, meishi vanphei kü cheü-ei hahnyeih. Hapa phaaï van hadü nyah van kü chemi cheü-ei hahnyeih. Hapa hahying Ao ami hayaoha vaishi noteinyeih.

Haoyang vanghe kü vantü jaowei tuhshi hahnyeih. Ha mü chemi shao chiühüng, ashehlak, hüng, assheh hadü thonghang shongnyiü hahying vaishi noteinyeih.

Nük shongnyiü hahying vaishi hahnyeih, shejao hapa mü chemi

aongjūk hadü shii noteinyeih. Shii müpei cheüpü nevajü nükjaü mü cheü-ei hahnyeih. Aongjūk aw kü shookei hadü cheüei hahnyeih.

Noknyiü jat haanei aongjūk vanei hadü shiütü shongnyiü hahying vaishi hahnyeih. Moitoi haanei lei hah sheyhen kahdok nemeipü nangkü aongjūk mon shei nyeih. Hadü shao

nükjaü-i aan liüngtū hahpü vanglem-ao noteinyeih.

Naga amei hahying longi hayaoha nyüpeih. Than, Shukvang, Lug, Shaüpschung, Nyah, Nyiahngi, Püü yak, Mokai long. Naga amei hahying kü nyiah beü mü pheii wongshi nyüpeih. Hanangkü shiümeipa dhü lei hahying shei enyüpeih. Jennei hahying kü phaaai shongnyiü vaijao lebü phenlak voongpha haohilai lhemaolongi ngetshi nyüpeih. Shahang pü den kü denjaa hahying lhem longi nyüke shejao Naga shennyiak beü-i laophüleii nyiübüh hahying üng monghüshemshi hahnyeih hadü kennei deihnyeih.

NYIANGKUK

1. Hahying vanglem : Hahying hen namnopü.
2. Shiebüpü : Hahying lem hanei shietü lem hük kei cheileitü noteipü.
3. Liüngpü : Hahying yahei lem mü lem mü liüngpü.
4. Jaopü : Hahying nemang taihen shing jaopü.

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü jieüshi lahei nyiangtuh:

1. Pan Naga cuisine mepa kü enya? Hadü hapa mükkei vampa?
2. Naga amei hahying jaowei tuhpü vanglem mükkei nyupa? Vanglem ieyei labpü nihei nyiangtuh?
3. Phaaai van yembüm kü mükkei sheüh nya?

4. Naga ami mehe shietü hahnya?
5. Naga ami jaowei hahpü hahying lhem nyi mepa mepa ang?
6. Naga ami hahying kü noteipü haohilai mehe ang?
7. Naga aüm haanei nükmü lennei lebü mehe hahying ang?
8. Naga amei hahying jennei moitoi kahcheü-i mehe shuoh ha hommei nyüpeih.
Hapa shah kü sheüh-ei niüngi deihpü chudeih nyiangtuh?

B. Jieüpü shah kü veikaok shihtuh:

1. Naga amei hahying vanglem kü
 - a. Aw kü vanpü ngü hi vung kü hahnyeih.
 - b. Mainga kü ngupü asheh vung.
 - c. Yung kü hüm thonghang shiheih cheüpü.
2. Naga shennyiak beü-i liümpü hahying
 - a. Phaai van.
 - b. Phaai jaopü.
 - c. Phaai chellaü.
3. Naga ami jaopü hahying lem
 - a. Nyah hadü phaai.
 - b. Aongjök hadü shii.
 - c. Vihao vang, Meishong hadü haoyang.
4. Nyiah shiümei dhülei hahying shei epü yü
 - a. Naga amei hahying ghong kü beü mü pheih wongpü.
 - b. Nagaland-ei nedangi lebü kahdokeipü leipü.
 - c. Naga vanglem kü hapa hahying shembü dhü shing lompü hayaoha tuhnyeih.
5. Naga jat hük hi hük mü shenteipü hommei
 - a. Jumphong mongjemei Naga hahying ngaihen mongteiteke.
 - b. Jumphong hahying jaohen mhanteke.
 - c. Hahying vanglem haantei-ei hahying lhem vukshi noteinyüke.

C. Shahjūk dhü ghong kü hayaoha nyupü jetü, mehekei hayaoha vaipa nihei nyiangtuh?

1. Van, ü, awshit, mainga, shie, jao, jungpü.
2. Hahying vanglem, haolem, cheüpü, sheilii
3. Lokpü, Shammei, ukpü, ngüpü, leeteipü
4. Ou, kobi, ok phaai, mohoh phaai, meyshe phaai

D. Ghong mü outü jaüteituh:

Naga amei hahying namnopü dükhiliüng jong jaüteituh.

E. Laophü-i mongpü hahying lhemhük yahei peiyei küphü dhü mü chemi hahyingpü nyih hük nyutuh.

F. Niüngei class lei hahhen yinghen taümtuh. Kaümmei i hahpü lhem hük yahei peiyei kaümmei kü hanteituh.

Nyingnyoi Lem

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Vaanyaaü jieüshi iehen.
2. Vaanyaaü jong küphü dhü hadü nyuhbü mü jaüteituh.
3. Vaanyaaü labpü nyinghen.
4. Kahdoknyiü nyingnyoi meishi nyingtü, lhemphü longei lomja leinyeih shei nyinghen.
5. Vaanyaaü küpü shahjök jaa nyingei, shahlhüng liünghen.
6. Vaanyaaü kü shenshi pheepü shah kaümmei jieüshi lahen.
7. Mükkei etü nganga hük kü shahsho ehen mhantuh.

Lem shuong changei püü phao maanpü
 Shao vanghelha kü long nyüke
 “Ngei longi shaoshi longhü angke” shei maanpü püü-i e
 “hadü hapa püü longei püüthang longi vam”

Thaai phüangeipü shuha
 Helu shio-wei keshu lok
 “Ngei longei yungyen vaihü angke” shei e
 Hadü hapa shuha shiülangi yennei shadai.

Ou-chüap leipü ouha dhü laowei vaü
 Hadü pee daü hommei piyei dai
 “Ngei ou longpü vaihen” shei vaü
 Nyihjeih kheeyei, tailu lei piyei dainüng aokteke.

Maanpü pahanaü lajang shiüngei yongtü
 “Ngei yao lebü dhü kei üng nyüke” shei e
 “Ngei longhü angke hadü kahdoknyiü longpü veihü angke”
 Hadü lomi longjümmei ngei shingvaishi meeihen shei eshi moktei

Kahdoknyiü nyingnyoi-i haadhü kaümmei kü nyi-ei vei
 Jumphong lakshing netuhphong
 Lhemphü longhen hadü hepak nyihpong viü daihen
 Hapa yü nyingnyoi lem dungei nyuhen.

NYIANGKUK

1. Yiükyah pheapü : Yiük pheening dao bungpü.
 2. Daülangshemshe : Yiangnyu chudeih daülangi nyupü.
 3. Vangngai pibom : Vangngai latien mange-i nyupü hepak.
 4. Haypü : Lak jieü yungi haypü.
-

DÜKHEN

A. Pheapü shah kü lahtuh:

1. Kahdoknyiü nyingnyoi-i jumphong kü nyi-ei vei shei üamphong kü epü keh?
Hadü jumphong mehe vaihüpa?
2. Kahdoknyiü nyingnyoi-i jumphong lakshing mehekei netuh nya?
3. Nyingnyoi-i haadhü kaümmei kü mehekei nyi-ei veinya?
4. “Ngei yao lebü dhü kei üng nyüke” shei üpa-i epa hadü mehekei?

B. Jieüpü shah häupteitu:

A		B	
1	Maanpü pahanaü	a	Shao vanghe lha kü long nyüke
2	Shuha	b	Ou-chüap leipü laowei vam
3	Maanpü püü	c	Shiülangi yennei shadai
4	Maanpü ouha	d	Lajang shiüngei yong

C. Hadhü shahjök-i shahlhüng liünghen:

1. Longpü
2. Pi
3. Lajang
4. Maanpüdhü
5. Düngei
6. Shuha
7. Phüangei
8. Pee

D. Nganga hūk kü shahsho epü yü Latin leipü yahpü shah labpü ‘out of the moment’. Hapayü netaümmi nganga hūk kü yongei shah epü kü enyeih. It is a test of your knowledge about a topic as well as your ability to express yourself effectively within a given time.

Nganga hūk kü shahsho epü lei shahkungnyiü haadhü:

- a) Shah kü jieü ei etuh. Nejieüpu shah hommei mark meeishi nedanghen.
- b) Hean yahpü beü i shah lekkei ehen shing hepak (minute 2-5) danghen.
- c) Shuohepü hepak peih dükjema, marks dhü dükdükhen.
- d) Shennyiak hüki laophü shah mü ehen. Lebü shah ao noyei e jema (e.g English/Nagamese) mark meeishi nedanghen.
- e) Shahphenbü i jepü tohpü vaihen.

Phangei shuohei nyupü yü nganga hūk kü shahsho epü labpü khih:

‘Ngei jiü vaijema’:

“Mellei jiü dhü pungnya,hükeiüng monglempüyao”. Ngei jiü vaijema, ngei vanghejiü(sunflower) vaihen hadü diüngei vanghe mühen. Ngei shangmang kü ngamphei mihen. Ngei yao jangmei yei yonghen,shaoshi hadü laülüki ngelei shiangjing sheilii vangi ma-ei .

E. Dükhen: Shuohei nyupü shahmüg yahei nganga hūk kü shahsho epü yahtuh:
(Nyuhbü i shahmüg iüaokhen.)

- (i) Nyingnyoi yiangpü
- (ii) Vangpaan cheileipü
- (iii) Jennei püü dhü yiangtuh
- (iv) Nagaland ei jiü dhü

Ongpa Lei Shaüm

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem lekkei shahlhüng hük pheikü hük iehen.
2. Shahlhem jaa hadü shahjük jaa nyinghen.
3. Ielhem küpü yimpila mügshu kü leeyei deihtü, mükkei tuhhen shang nyingtuh.
4. Yimpila jong küphü dhü hadü nyuhbü mü jaüteihen.
5. Büshah yimpila nyinghen kennei deihtuh.
6. Yimpila kü shenshi pheepü shah kaümmei jieüshi nyianghen.
7. Niüngi deihpü chudeih kon meeishi nyiangnüng mhanhen

Sangtam amei büshah yimpila kü, menyih shongnyih pü hepak kü, Meyshang hadü Mahu longi mongjempa vaishi nyuteke. Hepak beü kü chemi nyu hadü nyih hük jetji nyi lemmei kamei nyushing kü, chingshu shennyiak hük kah leipü ngushiüm (banana) yahei leipü eeteke. Mahu-i hapakei e “Ngei eepü niüngi yao eenyella?” hih ngei yao eenyüke, üpai hajük meipü ngu ne eehen, shiülangi lhemhük kon deihsah shei Meyshang-i e.

Hadü Mahu-i jetji mehe dükhen ha eshuohteke. Jetji nyi heih-ei phenha mongei choshi shennyiak heihjapü danei nyu. Hapa shennyiak phenha tao

ngui pümü chemi jetji nyi pheem longi wongmü vaüshuohteke, shennyiak longi tongei hantü ngu yakphongtü mokdai.

Shennyiak mokdai pheikü Meyshang shiülangi heih-ei ngu chong büpalei phagchongei paitü, püü shangei aongdai. Hadü püükao lei outü, ngu hahei pahngteke.

Mahu püü lei ne-aong aokpü nangkü, shangei ngangei veitü, mongjempa ngei kao maani yahshih shei eshuoh, shejao Meyshangi büpa shing mon deihtü, monha-i hahtü shup mon Mahu kü shükshuoh.

“Niüngei hepak ao peikahen” shei Mahu-i ephongtü, mongshih-ei lü dai. Bupa phaü yingei kamei nyushing kü, püü lei nyiah dük eeteke. Bupa-i hapa nyiah dük kü veishi nyushing kü, Meyshang ao heihjateke. Shahang ü ngu hah-ei mohtü shao Mahu mü chemhüei heihteke hadü niüngi mehekü veinya? shei Meyshangi phe? Mahu-i nyiah dük hu tü hapa yü Ongpa lei shaüm kih, bupa-i ngei kü ha yomtuh shei epeih. Hapa shaüm thamashi ngeü meishi nyüpeih sheie.

Hapa dantü Meyshang longi monghahshi deihteke hadü bupai hapa shaüm ngeü panghüpü nangkü mongjempa kü longi khümteke.

Shejao Mahu-i hapakei eteke
 Ongpa mü lennei
 lebü shennyiaki hapa
 shaüm gaongpü danjü
 Ongpa mongshihhen.
 Shejao niüng-ü ngelei
 mongjempa ngelei
 küphü mei vaipü nangkü
 mongnyüpeih shei
 eshuoh. Ngei kahshangei
 aonghen hadü Ongpa
 hadü bupalei shennyiak
 dhü leikü nyella shang
 veikahen, jumphong

neshiüjüma, niüngi shaüm gaong aokhen shei eshuohteke.

Ngei kahshang ngoitü lienphahen hapheikü niüngi shaüm gaongte, shejao pahngpülei yuongmü yuongmü hapheikü mechem shaüm mongei ngeü maani danhen shang wongmü wongmü hadü shiü shiü laangi gaongtuh shei eshuoh.

Nyingteke shei Meyshangi eshuoh hadü longi mongongshi danei nyu. Mahu kahshangei mokkei aongtü, tailulei veipükei hushuoh hadü yakei leitü, üpayao neshiü ang niüngi gaongei pahngtuh shei eshuoh.

Meyshangi nyiahdük kü gaongei

pahngteke hadü mechem nyiah hapheikü Meyshangi hapakei
 ngeü maani danpü shang büpa longi nyinghahteke, Mahu-i ngei kü yeüpü
 mongongtü, wongmü wongmü hadü kih shei deih, shejao longi pheidai,
 shiü shiü laangi gaongshuoh hadü Meyshangei yiangnyu lomoh pongei
 nyiah dük phaokei, nyiah kaümmei tohteke.
 laowei Meyshang kü ketshuoh,

NYIANGKUK

1. Nyetnyangpü : nyingmü neshiü nedaünelangpü.
2. Mangdai : gaongpü nevaijü üppü hommei mangtaipü.
3. Khüpü : Mongshihei yongpü.
4. Mongong : Mongthiüng aongpü.

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü jieüshi lahtuh.

1. “Ngei eepü niüngi yao eenyüla?” shei üpai üpa kü eshuohpa? Hadü mepa daolem eepa?
2. Shennyiak leipü ngu yahhen shingvaishi Meyshang hadü Mahu-i mehe kon liüngpa?
3. Ngu hommei mongjempa nyi mehekei mongyanhen mü pongpa?
4. Laophü shing mon deihpü Meyshang kü Mahu-i mehe nyokei ghangpa?
5. “Shejao niüng shingvaishi mongjempa, ngei mongnyüpeih” shei üpa-i üpa kü eshuohpa hadü hapa labpü mehe ang?
6. Tohpülei Meyshang-i pongpü jieüpeih shei deih nyu-hi shao Mahu-i nejieü i dükpü khih shei deih nyüke?

B. Shingkong kü ielhem küpü jieüpü shah nyiangtuh.

1. Ngu kopü shennyiak longi hannei _____ daiteke.
2. Mahu-i pü shangei _____ hu tü hapayü Ongpa lei shaüm khih shei eshuoh.
3. Meyshang kü pahngpü lei shaüm _____ gaongtuh shei eshuohteke.

4. Mahu-i büpalei mongjempa Meyshang shingvaishi shaüm gaongnüng shuohhen _____ shei eshuoh.
5. Meyshangi gaongi pahng shingkü mongei pü _____ vamjateke.
6. Nyiah dük phaokei _____ kü ket shuohteke.

C. Mahu hadü Meyshang hiüngmei mongjempa khih shei niüngi dei nyella? Hiüngmei mongjem mükkei nyuhen? Ongpa lei shaüm yimpila kü shettei pheentü, hiüngmei mongjem mükkei nyuhen deihtü nyiangtuh. Labpü hük hapakei dükei shuohnyüpa.

<i>Hiüngmei mongjem</i>	<i>Mahu hadü Meyshang</i>
1. Lemphüli hanteinyeih	1. Laophü shing mon deihpü.
2.	2.
3.	3.
4.	4.
5.	5.
6.	6.

D. Hapa yimpila hommei tohpülei lomoh ponghahpü nyüke hanangkü niüngi deihpü kei yimpila mongong kü meeishi tuhhen liüngei nyiangtuh.

Vangdhüm, Yemya Hadü Dhüm

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem meeishi lekkei ietuh.
2. Ielhem küpü nyinghen gohshi nyupü dhü heengei nyinghen.
3. Shahjük jaa nyinghen hadü shahlhüng liünghen.
4. Ielhem kü shuohei nyupü dükhen dhü jieüshi dükhen.
5. Ielhem küpü shah meishi lekkei nyinghen.
6. Mih kü nyupü nyuhichong vanglem meipü kü vihei deihsen.
7. Ielhem jong küphü dhü hadü nyuhbü mü jaüteituh.
8. Nyihjeih yangnyu kü vangdhüm, yemya hadü dhüm noteihen.
9. Nyuhichong vanglem meipü kü kennei deihsen hadü noteihen.

Naga aüm mongshih mangpü vehok shennyiak shei mon nyingei nyuteke shejao jennei nyingnyoi meipü mih shennyiak-i neningpeyü, aivang den mepü nyupü vanglem vangdhüm, yemya mei hadü dhüm nyüpeih.

Naga amei nyuhichong kü vangdhüm hadü yemya hayü lob nyiam daang phi pongkei nyüpeih. Haa nyi hayaoha neshiü shejao ailüng hük kei nyüpeih.

Yemya shei eshingkü chingshee lei daiyang kü mih mü pongshing kü hangpü hoipü, hapa Naga amei nella meipü yemya shah-angpü hepak kü mahdaiynyüke. Jen daishingkü shennyiak pongjü hangpü hoipü hük-

hi-hük kenteipü mongong nyüpeih. Büyem vanglem hommei hashihdhü-i shong pehekü hanghen hadü shahthai, pangthai kü pehekü shong shah ehen hepak shuohnyeih. Laai kihikon longi nyingei mhanei nyujao, pehe dhü kü-ang dhüm shuohhen Naga amei büyem vanglem nyüpeih.

Shahthai hadü ghong thai-hi-yo lei pehedhü kü shong shah ehen shuohnyeih. Shao yemya hük-ü hashih dhü-i pehe kü men mü nenyükhen, benyiü/ büpa lei nyiübüh vangbung kü jieüpü kei onyia/ojei/ oku/onyei/opi/opü/opa shei nyükhen. Hadü awtep hük küpü nyahinaü jeihinaü dhü-i yao hapakei yemya

noteinyeih. Üpa shennyiak-i pehedhü kü men mü nyükhen shang nyiühipa-i nenyuh nevenpü shei nyiühipa men yaüei mentien dangnyeih.

Hapa keiha müg hi phüang kao shupü pehe kü vangdhüm shuohhen vanglem nyüpeih. Shahlhem daolhem vamshing kü shupü pehe-i shahphen shuohnyeih. Müg hi phüang aihük küpü dhü kenteipü hayaoha wongkohshi nyunyeih. Chingshu küpü lebü phüang kao kenteipü nyunyeih shejao vangdhüm hadü yemya chingshu nanglak beü mü aihük mü nyunyeih.

Dhüm vanglem hapa yü Naga noknyiü kü hayaoha shongnyiü dokvang vaishi nyüpeih. Dhüm danghen shingvaishi vehok haokpeih, yiangnyu shuohpeih, hadü yiangnyu yahpeih.

Vangteishawteipü kü neshai nepungpü, laophü-i etükpü shah kü lakdükshi nyuhen, shahhiüng kü nyuhen, penpülangpü vamshing kü monglongshi haokhen, üpai yao niüng hadü niüngei shemmong menkü lha-e jumsheipü hadü naampü neshiühen. Men mei kü nyuhen haadhü beü dhüm huteipü vanglem nyüpeih.

Haadhü vanglem jennei büshah yimpila shiangjing yahteipü, vehok kü lanshei deihei nelepü vanglemdhü shiühen, shejao vehok hadü chingmei Naga amei nyingnyoi vanglem nyüpeih. Meishi leekei yemshuohjü Naga aüm ao noknyiü shahkung-i shatü kampü vaishi nyüpeih.

NYIANGKUK

1. Dhüm : Daomei hadü hean mei dükpü kü dhüm shuohnyeih.
 2. Yemya : Nyingnyoi dükhiliüng hadü nyuhichong.
 3. Monglempü : lempüli kü neshai nepungi chongwongshi nyupü.
 4. Vanglem : Noknyiü dükhiliüng yemya.
-

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü jieüshi lahei nyiangtuh:

1. Naga amei büyem nyuhichong vanglem kü shongnyiü dokvang mehe ang?
2. Naga aüm shingvaishi vangdhüm hadü yemya kü nyiam lob küpü daangphi pongkei nyüpeih shei mehekei enya?
3. Naga aüm-i pehe kü vangdhüm shuohpü haanei nyiangtuh?
4. Naga aüm shing dhüm shongnyiü mükkei vainya?
5. Mepa lem kü dhüm hunya?
6. Naga amei nyingnyoi kü vehok hadü chingmei nyi pheem mükkei vampa?
7. Niüngei vanglem kü pehe kü mükkei vangdhüm hunya?

B. Niüngei nyiübüh shah kü mükkei ehen shang nyiangtuh:

1. Niüng mü nyiübüh vangbung pehe nyiüha kü niüngi _____ shei nyükhen.
2. Niüng mü pehe paha kü niüngi _____ shei nyükhen.
3. Viüpa kü _____
4. Vünyiü kü _____
5. Onyiü lei jejei kü _____
6. Onyiü lei jenaü kü _____
7. Opa lei jejei kü _____
8. Opa lei jenaü paha kü _____
9. Opa lei nyahinaü kü _____
10. Onyiü lei nyahinaü kü _____
11. Opa lei pa kü _____
12. Opa lei nyiü kü _____
13. Onyiü lei jenaü nyiü kü _____

C. Shahlhüng küpü line kangtükpü shah kü jieüpü labpü yemei veikaok shihtuh:

1. Jennei büyem vanglem kü dokvang
 - a. Jennei büyem yemya
 - b. Jennei noknyiü mübü dhü
 - c. Yembüm küpü dokvang
2. Lhemphü hapa mü hadü hapa mü tohnyeih
 - a. Ghong nyi akü shahshuohteipü
 - b. Beü mü napü daoalem
 - c. vangdhüm hadü dhüm

3. Niüngei küphü hadü shonghinang

- a. Niüngei kahmüg shennyiak dhü
- b. Niüngei shonghinang
- c. Niüngei shiümhi aei hadü shonghinang

4. Niüngei nyiühbüh vangbung aimü

- a. Nüngei nyiübüh vangbung kü shettei pheentü
- b. Niüngei nyingnyoi deiaei
- c. Longi pehe kei deihpü

5. Büpalei nenyingspü nyingnyoi

- a. Büpalei meipü mü nemeipü üng nyeishi
- b. Bupa mü nenyupü dei-aei
- c. Bupa lei dei-aei shennyiak-i nenyingspü

D. Shingkong kü jieüpü shah nyiangtuh:

- 1. Naga amei vanglem kü pehe shennyiak kü menmü nyükpüyü _____ vanglem.
- 2. Nyiübüh vangbung luompü naü hadü yiükching hepak kü _____ shuohhen omdannyeih.
- 3. Mihmü pongshing kü _____ meipü yemya.
- 4. Naga amei vanglem kü vongshiüh pongshing kü _____ nenyuhen.
- 5. Noknyiü vanglem kü pehe shennyiak hadü nyiüha dhü kü shong _____ haanei uohen shuohnyeih.

E. Hadhü shahliüng kü ieyei veitü, vangdhüm, vangdhüm neshiüpü, meipü vanglem, nemeipü vanglem, dhüm hadü dhüm neshüpü nyiangtuh:

- 1. Niüngei class lei shennyiak jaa peishing kü niüngi heih-ei pongei hangpü hoipü _____
- 2. Exam kü nyiang shing kü niüngi nenyingspü küphü-i sheühei nyiangpü _____
- 3. Niüngi uotü nyuhbü kü shah pheepü _____
- 4. Niüngi nenyingspü shennyiak-i niüng kü hang shing kü niüngi meheyao shahnyok neleishuohpü _____
- 5. Niüngi bus lei uotü nyiüha haanei shing nedangi yongshi nyupü _____

6. Niüngei classmate dhü-i shennyiak haanei kü naamshuohpü niüngi eetü jumphong kü hapa nejieü-i düknyüke shei eshuohei tuhpü _____
7. Niüngi shennyiak haanei jong langman shing kü shennyiak beü-i panghen vongbong shejao mih-i eshing kü niüngi nebang _____
8. Dhom-i school daishing kü, nyuhbü kü mon nevai shejao kaümmei kü dhom mei shei hang nyeih _____

A.z. Phizo Lei Dükhiliüng Kahshu

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Denshem 19th hepak kü nyupü socio- political labhen hashih dhü-i nyinghen.
2. Naga national identity shingvaishi A.Z. Phizo hommei dükhiliüng kahshu hashih dhü-i nyinghen.
3. A.Z. Phizo hommei shah-angpü Nagaland political labhen liüngei tuhpü hashih dhü-i nyinghen.
4. Nagaland bümei hean danghen shingvaishi Naga mübü dhü-i lanei shuohpü kü vih-ei deihsen.
5. Ielhem meishi iehen.
6. Shahjök jaa nyinghen hadü shahlhüng liünghen.
7. Ielhem kü nyinghen gohshi nyupü dhü heengei nyinghen.
8. Küphü dhü hadü nyuhbü mü ielhem nihei jaüteihen.
9. Ielhem kü shettei pheentü laophü lei chudeih liünghen.
10. Laophü nying-i shahlhüng liüngei nyiangnüng mhanhen.

Angami Zapu Phizo Naga bümei laphen yempü lemshong kü shongnyiü mübü hadü mangkhang gohpü shennyiak müchemi hayaoha shuli nahpü langpü yangnyu hük nyuteke. Hapakei nyingnyoi nyupü hommei changpü lhemphü haokkei aokteke. Büpa-i mehe müghung käupjan täumhen shang changpü lhemphü haokkei ha dükkei nguüngh khetke. Büpalei küphü hük-i epülei, Phizo-i mehe ponghen haa kü nyampü neshiü shejao mehe dükhen hapa mon deihshe kamnyüpeih.

A.Z. PHIZO LEI YIANGNYU CHONGPAHNGPÜ

A.Z. Phizo 1904 bung Shiyaong lien 16th nyih Khonoma chingei kahdoknyüü vangngai eeteke. Büpalei chepa Khrusietso Dolie pheileihpü shennyiak vaishi Ceylon (shaang Burma) hadü Singapore thahshi daiteke. Büpalei chepa-i hapakei monglongshi nyupü kü A.Z. Phizo longi monghahshi nyu shejao Phizo vangbung 11 nyushi 1915 Bunglien 7th kü chepa didai. Büpalei chenyüü-i lanei shuohei jongteke hadü shahhiüng kü nyuhen nyuhshuohpü, shahhüng shennyiak men shatü büpa dipü thahshi nyu hadü büpalei yangnyu kaümmei chenyüü-i epü shah nebetük.

Hashih mepü büpa longi kon kohshi nyuteke. Angami chingei pahadhü shahthai shing Thehu pang, hapa lei büpalei yangnyu mübü hean kohen chongnyiam liüngteke. Hapa Thehu lei büpalei phang yimpila, shula ami naampü hadü khonoma ching-i hanghi pongpü lhemphü nyingteke. Büpalei nyiübüh kahdok kü kenhen chuteih, pehe kü dhüm shuohhen, mük hi phüang, shem-aüm hangkovih hadü lhemphü kahshu kü aokpü danghen mongteih peiteke, nenteiaokpü hadü venpü shennyiak kü büpa-i longi monghah.

A.Z. Phizo Rivenburg Mission School Kohima lei laai ie pahngteke hadü middle school taümphei kü Shillong Govt high school lei ieteke. 1930 Monyek lien 9th kü büpa-i Tseminyu ching küpü Jwenle mü shem yemteke. Büpalei U.S. küpü Bible company lei dao dükei pahngteke. 1929 bung büpa-i Canadian company kü Insurance yuteke. Büpalei shem aüm dhü müchemi tyre pheileihpü company apteke shejao büpalei daoshu kü monghahpü nedang. Büpalei hamü nyeishi dükhen deihshi hepak mei omdanei nyu.

A.Z. PHIZO LEI MANGKHANG

Naga aüm beü-i laophülei pabüh kahdok wongkohshi kenpü nyunyeih hadü laophülei chingshu med kü mih-i müg khak mongyungpü lhemphü haokkei heeinyeih. Büden hepak kü chingshu beü-i laophü napü lhemphü changshishashi nyuteke. Shennyiak nyuhen shingvaishi kahdok hadü hapa küpü vampü lhemphü kü mongnyangei nyuteke. Hanangkü “Urra Uvie” labpü “Jennei kahdok jennei” hapa kü chongnyiamtü Naga bümei yempü lemshuong apteke. Naga amei yimpila kü Naga amei shookshiang hadü men nyahen hapa yempü mon nyuteke shejao A.Z. Phizo

lei mangkhang-ü “paha dhü shak kü paha vaihen hadü kahmüg shakkü kahmüg vaihen” nyuteke. Shula aüm (British) vanglem lempü tohhen mangkhang mon nevai shejao Indian üpa kao Naga kahdok neshuohhen büpalei mangkhang nyuteke hadü shula ami vanglem lemmei nyupü kü cheiyei nyiakla ami vanglem lempü netuhhen shei wongkohpü chudeih nyuteke.

A.Z. PHIZO BURMA LEI

A.Z. Phizo-i 1933 bung kü Burma (shah-ang Myanmar) shingvaishi layongteke. Bupa-i pheileih kahshu kü longi kheteki shejao aokpü nedang. 1944 bung kü bupa Burma lei nyushi, Indian National Army (INA) Subash Chandrra Bose hadü Japanese army mü pongteke, hapa hepak kü Japan aüm Britian mü vehok haokei nyuteke. Japanese army hadü INA, Manipur nguihen ha pheikü Nagaland-ei British army loipü shing nguihen kaüpjän nyuteke. Vehok mükkei tohhen shang hapa kü labhentü mon, Naga bumei labhen shingvaishi chuteih haanteihen shei Subash Chandra Bose-i vangei eshuohteke hadü hapa nangjei Phizo kü sheühpü shuohteke, hanangkü Nagaland küpü shula aüm changtükhen Phizo-i lanei sheühteke.

Phizo shingvaishi Japanese hadü British meheyao hayaoha neshiü shejao Naga kahdok kü kungaüm ü-am ao vanglem lemmei netuhhen hapa mon deihpü nyuteke. Japanese army mü chempü nangkü Rangoon jail lei Phizo yeppei kaüpteke, hapa hepak kü bupa erysipelas din-i diüngteke shejao British ami jongpulangpü meheyao neshuohpü nangkü büpalei dhe lakdah phi yowdaipü lashiüh nemei-i yangnyu den kaümmei nyuteke shejao hapa-i bupa netohdai, Nagaland bumei hean shing lanei shuohteke. Ngei Naga aüm shongbupa, Naga aüm nyibapü hadü Naga aüm chembapü shei longi ngam eshi nyuteke.

NYIAMNYÜ NYAIMKANG (RAINBOW)

1946 bung kü A.Z. Phizo khoklat leipü laoteke, hapa vangbung üng büpalei shem-aüm müei kohima lei leiteke. Bupa-i Naga nanglak dhü shing political mangkhang konjaa kü nyiokei leiteke. Kohima nguishing kü nyiamnyiü nyiamkang chila shonnei vampü eetü hapa nyiamnyiü nyiamkang-i bupa nyiübüh kahdok-ei leipü mongongshi yahnyüke hadü kahvang-i Nagaland kahdok hayaoha meishi tuhhen mangkahng kih shei deihteke.

Nedoh i 1956 bung kü , Rengma motoi Remensinyu chingei Phizo hadü Naga National mübü dhü Naga National Flag liünghen nangkü chuteih haanteinüng thaiyei nyushingkü, nyaimnyiü nyiamkang vamteke hapa eetü longi mongongei Naga National Flag kü hapa nyiamnyiü nyiamkang ow shih-ei liüngteke.

A.Z. PHIZO LEI POLITICAL KAHSHU

Naga club 1918 bung kü pahngpü, longi nedhe vaijao Phizo-i Naga Club secretary hean koteke.

Burma leipü nyiokei leishingkü Naga National Council (NNC) kü lanei chongphoteke. Naga political identity kü kahdoknyiü dokbhen aimü müei deiteke. kahdoknyiü vehok nyibapü-i mangei shaitükpü, Asia küpü British wong tohpü, Gandhiji lei non violence hadü Netaji-i kahmüg bümei hean danghen wongmü yongpü hadü kahdoknyiü kü denshem jaa nguipü hadhü beü-i Phizo lei political philosophy jaa liüngteke hadü chudieh kon peiteke. NNC ghong mongkü Moderates hadü extremist shei ghong nyi nyupü nyingteke. Moderates dhü India mü chingmei mü danteihen kaüpján hadü lebü ghong-i

lah hi longmü heeihen kaüpján nyuteke. Hapa hommei Naga nanglak kü jü-üpü chudeih nyupükih shei deihtü hapa jieü-ei liünghen büpa-i shahphen yahteke.

1950 ketnyiü lien 11th nyih NNC alli(4th) bapü president vaishi Phizo jeteke. NNC lei daoshu yü Naga amei nyuhichong, büyem vaglem, Naga democracy, Naga integration banhen hadü Naga amei shookshiang bannei yanghen nyuteke.

A.Z. PHIZO LEI DÜKHILIÜNG LAMEIN

A.Z. Phizo lei dükhiliüng hayaoha nebehen haanei nyüpeih. Naga kahdok wongkohhen shangmü 1947 Monyek lien 14th nyih India amei Independence Day nyih hük yeihshi Phizo-i Naga Independence nyih baongteke hadü UNO New York hadü British Indian Government New Delhi kü telegram hommei shah baong shuohteke.

1951 Shiyaong lien 16th nyih büpa-i Naga shennyiak dhü kü bümei hean kü nyuhen hi shao India mü shepshi nyuhen shahphen yahtuh shei Referendum shuohteke. Phaaiahan 99.9 Naga dhü-i Indian Republic mü

nenyuhén shei ngeü annteke. Hapa plebiscite lei shahom United Nation kü shumteke. NNC President hean kophei kü NNC hommei political shah hi dao kü hangkovih yahei moitoi küpü jat kaümmei Naga kahmüg hük vaihen kheteke. Eastern Nagas dhü aopü jatmü khaihen büpa-i lanei shuohteke hadü 1956 Kakuk lien 26th nyih Federal Government liüngteke.

Naga jat beü noknyiü shingvaishi lanei shuohhen Phizo hommei dhongei thaipü shongnyiü shennyiak nyuteke. Shejao meheyao labhen cheileipü neshiüpü nangkü, 1956 Leeiha lien 12thnyih Sanis lei NNC shahthai hepak kü A.Z.Phizo kungyen deishih-ei United Nation mü Naga amei shah hi dao mongshüang gohen shingvaishi shumhen shahphen yahteke.

A.Z. PHIZO LONDON LEI

1960 Nyionyiü lien 12th nyih Phizo London nguiteke. Büpa London airport nguishing kü, passport laai neshiüpü nangkü immigration officers dhü-i büpa shennei tuhteke shejao shula aüm ngelei kahdokei peishingkü jumi meheyao passport yahei nepei, hanangkü ngei yao Britian lei mehekei yahei peihen shei wongmü yongteke. London lei uotü

Naga aüm shingvaishi lanei daoshu kheyai dükteke shejao kahdoknyiü vehok nyibapü hepak kü büpa-i Japanese kü sheühpü nangkü Britian Crown-i Naga amei mongshüang kü hangkovih neyah. Hadü shao Indian Government-i büpa kü anti- national shei deihpü nangkü Indian sorkar-i Britian sorkar kü büpa London lei nyushing kü büpalei dükhiliüng beü kü hein-ei veituh shei danteiteke.

TOHEI SHEM-EI NYIOKEI LEIPÜ

1990 bung Monyiü lien 30th nyih London UK lei A.Z. Phizo nyiübüh vangbong 86 kü Presedency hean vangbong 40 kopü toh-ei kahdoknyiü küpü yandai. Büpalei mahng 1990 Shiyaong lien 10th nyih Nagaland nguiteke. Naga amei lungvangpa mahng kopü lienpi Dimapur airport nguishingkü, nga nga hökkü nyiamnyiü nyiamkang hüampa habeü ompongei yahpü kei vamteke. Airport chingshee lei shennyiak haja langei thaiyei “We shall overcome” keshu lokei ompongteke.

1990 Shiyaong lien 11th nyih Khuochiezie Kohima lei A.Z. Phizo kü vihei yimching kaüpján yahteke hadü Nagaland secretariat kah-ongshangei büpalei mahng vüteke, shah-ang hapa kahshang kü Phizo Hill shei enyeih.

Naga kahdok shingvaishi büpalei shingvaishi Naga National Movement
 mangkhang nengoi jao, Naga jat lao A.Z. Phizo lei kon hommei pahngteke.
 lao thaiyei shookshiang hūk vaihen Shenyih South Asia kü Naga
 kahshu ngoi aokteke. Bupa-i lanei mongshüang beümü hepak lupü
 shuohpü hommei kahdoknyiü-i shahhidao vaishi dainyüpeih.
 Naga aüm nyingteke. Bümei hean

NYIANGKUK

1. Yemya : Hük hi hük kü yemya meipü huhen vongbong.
2. Mongmang : Mongmangei benyiü laodai.
3. Vihpü : Ngaapüjaapü phikü bupa longi vihnyeih.
4. Hangkovih : Hangkovih yahei dao dükhen vongbong.

DÜKHEN

A. Class lei ghong dhü hantuh hadü shahphong kaümmei i vangmü iehütuh.

B. Pheepü shah kü lahtuh:

1. A.Z. Phizo lei deaiyangshen jong nihtuh?
2. Thehu küpü A.Z. Phizo-i mehe nyinghahpa?
3. Naga aüm shing A.Z. Phizo lei mangkhang meheang?
4. Subash Chandra Bose hadü Japan Ong Veshan mü shenteishi nyupü mehenang kü ang?
5. Kahdoknyiü Vehok Nyipabü (WW II) tohpü lemmei Burma lei Phizo kü mehe vaipa?
6. Phizo kü Nyiamnyiü Nyiamkang mehekei shongnyiü vaipa?
7. Naga Club lei mechem hadü mepa koshi Phizo umpa?
8. NNC lei mepa daoshu dükhen nyupa, mechem Phizo 4th pabü President kü jepa?
9. Phizo-i müshi beü-i mongpü yahhen shing vote yahpü ha ielhem kü nyupü niüngi mehe nyingpa?
10. Phizo London lei nyushi Naga mongshüang kahdoknyiü daowei enüng kheshing kü mepa kü aokpü nedangpa?

11. Phizo netohi Nagaland bümei danghen shompülei nanglei danghen shing khe-ei dükpü mepa ang?

C. Jieüpü kü veikaok shihtuh:

1. A.Z Phizo kü meipü deiaiyangshen dhüyü
 - a. Laophü nenteiaokpü, venpangpü hadü nyeinya venpangpü.
 - b. Laophü nenteiaokpü, venpangpü shejao nyeinya vennepangpü.
 - c. Laophü nenteiaokpü, munenpü hadü iy-aongma nenyahpü.
2. _____ hommei taümpü kei Phizo kung kahdokei daiyei Naga mongshüang jong United Nations kü ehen taümtei.
 - a. Naga Club.
 - b. British Sorkar.
 - c. The Naga National Council.
3. Naga amei yimpila kü Phizo mübü vaiyei mangpei shee keyü.
 - a. Kahshang jatli dhü hük hi hük akü haokkei nyu.
 - b. Nyinghühen medkü vongshiüh kohshi netoh-i khepü.
 - c. Noknyiü hük India aüm shei ehen mü jummei vanglemi naüshi.
4. Naga kahmüg labhen shahkungnyiü kü jieü-ei nyupü baonghen, Phizo.
 - a. Naga Independence Monyek lien 14th 1947 nyih baongteke.
 - b. Kahmüg-i beü-i mongei vote yahpü dükteke.
 - c. Büpa kung kahdokei Naga shahidao United Nations kü shuohhen daiteke.

D. Shuohei nyupü shahjop jieüpü hi nejieüpa nyiangtuh. :

1. Phizo-i Japan aüm kü sheühpüyü British khü-ei nevai shejao Nagaland bümei hean yanghen med kü _____
2. Subash Chandra Bose hommei Naga bümei hean dangpü nying, ha kü cheiyei Phizo Britist aüm mü haokpü sheühpeih _____
3. Phizo büpalei yangnyu dükhiliüng Naga Club lei nyiangbü vaiyei chongpahng _____
4. Burman vübkäüp leipü vehinüng London lei daiyei Naga mongshüang United Nations kü ehen _____
5. NNC nanglak hük vaipü keiha Nagaland moidoi kaümmei hük mü lei aokteke _____

6. Phizo yeihshi Japan aümmü sheühteitü mechem London lei lütai büpa khü-ei yongteke _____
7. Beü-i mongpü chudeih nyinghen lakmien yahpü longshi shingü India bümei kahmüg lei umtai hüpü nying _____
8. Phizo lei mangkhang-ü Nagaland kung amei wong phüang küpü tohen nyuteke _____

E. Yiangnyu denpü laai (Biography) labpüyü shennyiak hükei yiangnyu jong nyiangnei tuhpü. Yiangnyu denpü laai nyianghen hepak kü dükhen shungnyiü haadhü khih:

1. Nyih hadü anghpü shing (hadü didaipü shing)
2. Shah-ang nyupü shing.
3. Laailem kihikon ei laphen.
4. Büpa/benyiü hahshih hepak kü mükkei nyupa hadü mükkei bühei longpa lekkei nyianghen.
5. Büpa/benyiü hean meei kü nyingei nyupü.
6. Aokpüdangpü kü shungnyiü lem dhü.
7. Yopai-i lemhük vampü jaütei shah nevaijü lemhük shennyiak kü vangphei ha vampü.
8. Meeishi dei-ei dangaokpü yimpila üpai ienya hapai shong pahngei jaüteituh, labpü küphü, shemam, daodük shingei jami dükpü nevaijü shembenyiü. Labpü hük kü yimpila mepa shennyiak hükei teiei yangshen, mongshih mongmang, müghong, kenpü müghong nevaijü hinglempü. Niüngi shennyiak hük jong nyiangjüma, üpa peihdaipü den kü nyupü, nyiühpa kü phetuh, büpa jong jummi mehe nyingpa.

Dükhen – Shangei shuohei nyupü point 8 kü shettei shahjang dhü thaituh hadü niüngi meeishi nyingpü shennyiak hükei yiangnyu denpü laai jong jaüteituh.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"